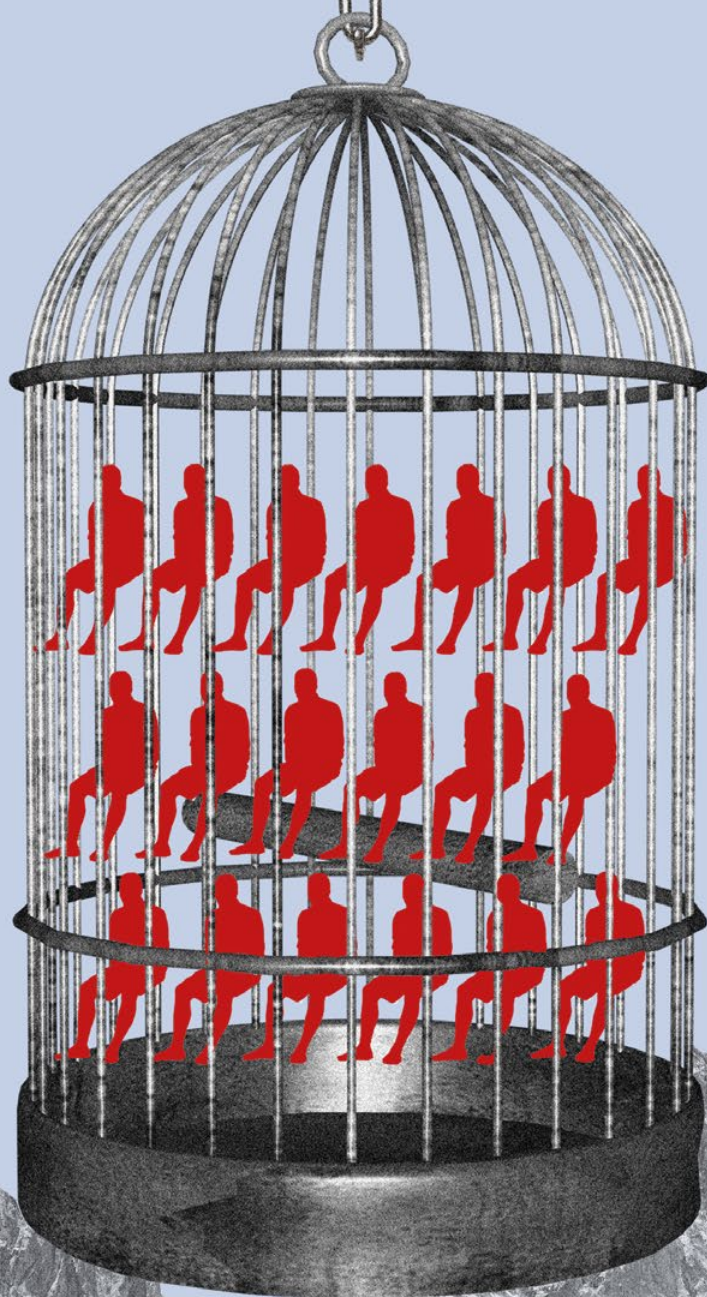

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

**ЯК УКРАЇНА МОЖЕ ДОПОМОГТИ
ДЕПОРТОВАНИМ ДО РОСІЇ
УКРАЇНСЬКИМ В'ЯЗНЯМ
ПОВЕРНУТИСЯ ДОДОМУ?**

Як Україна може допомогти депортованим до Росії українським в'язням повернутися додому? Аналітичний звіт / Вишнеvsька І.; ред. Синюк О., Луньова О. — Київ, 2025. — 32 с.

Звіт містить аналіз практики незаконної депортації ув'язнених з пенітенціарних установ на окупованих після 24 лютого 2022 року територіях України до місць позбавлення волі на території Російської Федерації. Зокрема, у ньому окреслено методи й заходи, застосовані російською стороною для депортації в'язнів, розглянуто інші порушення та злочини, скоєні щодо них, а також ключові проблеми, з якими в'язні стикаються після звільнення та в процесі повернення до України. Звіт містить рекомендації національним органам влади щодо способів вирішення окреслених у ньому проблем.

Авторка звіту:

Інна Вишнеvsька, наукова співробітниця науково-дослідної лабораторії Львівського державного університету внутрішніх справ

Рецензування:

Онисія Синюк, правова аналітикиня Центру прав людини ZMINA

Ганна Скрипка, юридична консультантка ГО «Захист в'язнів України»

Василь Мельничук, правовий радник Європейської мережі судового захисту прав ув'язнених (EPLN)

Загальна редакція — **Альона Луньова**, директорка з адвокації Центру прав людини ZMINA.

Звіт підготовлений за фінансової підтримки Норвезького Гельсінського комітету і відображає виключно позицію авторів.

Центр прав людини ZMINA дякує ГО «Захист в'язнів України» та Європейській мережі судового захисту прав ув'язнених (EPLN) за надані для підготовки звіту матеріали та суттєвий експертний внесок у його напрацювання, а також виконавчому директору Української Гельсінської спілки з прав людини Олександру Павліченку за коментарі.

ZMINA — українська правозахисна організація, яка працює у сфері захисту свободи слова, протидії дискримінації, попередження катувань і жорстокого поводження, підтримки правозахисників і громадських активістів, а також документування міжнародних злочинів та захисту прав потерпілих внаслідок війни.

Сайт організації: zmina.ua

«Захист в'язнів України» — українська громадська організація, діяльність якої спрямована на запобігання порушенням прав в'язнів, на протидію катуванню та жорстокому поводженню, а також на моніторинг умов утримання в місцях позбавлення волі.

Сайт організації: ngoauu.org

Європейська мережа судового захисту прав ув'язнених (EPLN) відстоює фундаментальні права на всьому континенті, виступає за зниження частоти та тривалості покарань, пов'язаних із позбавленням волі. Організація досліджує й аналізує законодавчі зміни та їхній вплив на права ув'язнених і життя за ґратами.

Сайт організації: prisonlitigation.org

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Перелік скорочень	6
Резюме	7
Розділ 1. Становище на ТОТ України і депортація українських в'язнів на територію РФ: загальний опис ситуації та правова оцінка	9
1.1. Ситуація із пенітенціарними закладами після початку окупації	9
1.2. Незаконна депортація ув'язнених до РФ	12
1.3. Наслідки відсутності документів, які підтверджують особу та належність до громадянства України	14
1.4. Утримання в ЦТУІГ: неналежні умови утримання, відсутність медичної допомоги	15
1.5. Звільнення й маршрути повернення в Україну	18
Розділ 2. Ключові проблеми повернення українських громадян, які відбували покарання, були депортовані на територію РФ та звільнені у зв'язку із закінченням строку тюремного ув'язнення	21
2.1. Відсутність процедури повернення в Україну депортованих в'язнів	21
2.2. Відсутність можливості віддаленого отримання документів на ТОТ України або в РФ для повернення в Україну	21
2.3. Відсутність фінансової можливості оплатити повернення в Україну	23
2.4. Внесення колишніх ув'язнених до реєстрів SIS	24
Розділ 3. Ключові проблеми під час та після повернення в Україну	25
3.1. Затримання для подальшого відбування покарання	25
3.2. Дискримінація на російсько-українському кордоні	27
3.3. Відсутність фінансової та житлової підтримки	27
3.4. Невиконання ДКВС зобов'язань щодо видавання довідки про звільнення	29
3.5. Проблема визнання правового статусу потерпілої від депортації особи	30
Висновки та рекомендації	31

ВСТУП

Порушення прав людини з боку РФ під час збройної агресії проти України набули системного й масштабного характеру. Одне з таких порушень — депортація установ виконання покарання та незаконна депортація ув'язнених з тимчасово окупованих територій (далі — ТОТ) України, що може становити воєнний злочин та/або злочин проти людяності. Ув'язнені в цьому разі є людьми, які перебувають в особливо вразливому становищі, адже маючи обмеження у реалізації своїх прав, пов'язані із позбавленням свободи, вони за цих обставин не можуть повною мірою вжити заходів для власного захисту, зокрема, правового.

Корінь проблеми примусового переміщення та депортації українських в'язнів сягає 2014 року, коли почалася окупація Криму й частин Донецької і Луганської областей. Саме тоді РФ розпочала реалізацію заходів, спрямованих на переміщення установ відбування покарання та депортацію засуджених¹, і надалі масштаби проблеми лише зростали.

Особливо загострилася ситуація після 24 лютого 2022 року, коли РФ розпочала повномасштабну збройну агресію проти України. Кількість ув'язнених, які опинилися на окупованих територіях, суттєво збільшилася через окупацію РФ нових територій. Якщо у 2014 році у Донецькій та Луганській областях нараховувалося близько 16 000 засуджених у 36 установах виконання покарань, з яких 29 перебували в зонах бойових дій або на окупованих територіях, то вже після лютого 2022 року кількість установ зросла до 47, а чисельність ув'язнених сягнула близько 19 100 осіб².

Питання депортації закритих закладів з ТОТ України ставали предметом дослідження правозахисних організацій. Експерти Центру прав людини ZMINA у 2023 році підготували аналітичну записку, в якій були детально описані наслідки депортації установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, лікувальних закладів, будинків-інтернатів і реабілітаційних центрів³. Особливу увагу приділено проблематиці депортації ув'язнених, труднощам, з якими вони стикаються під час повернення до України або інших країн, а також юридичним і гуманітарним викликам, що постають після їхнього повернення.

Крім того, питання допомоги депортованим українським в'язням, повернення їх на територію України, постійно в полі зору національних громадських організацій, таких як ГО «Захист в'язнів України»⁴, Українська Гельсінська спілка з прав людини⁵,

1 Fedosiuk T. The Stolen Children: How Russia Attempts To Kidnap Ukraine's Future / International Centre for Defence and Security, February 2023: <https://icds.ee/en/the-stolen-childrenhow-russia-attempts-to-kidnap-ukraines-future/>

Аналітична записка «Депортація з місць несвободи з окупованих територій України». — Київ, 2023. — С. 2–3: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/07/deportation_f_ukr_web.pdf

2 Захист прав депортованих ув'язнених з окупованих територій України: виклики та шляхи вирішення / ZMINA, 02.08.2024: <https://zmina.info/columns/zahyst-prav-deportovanyh-uvyaznennyh-z-okupovanyh-terytorij-ukrayiny-vyklyky-ta-shlyahy-vyrishennya>

3 Аналітична записка «Депортація з місць несвободи з окупованих територій України». — Київ, 2023. — 25 с.: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/07/deportation_f_ukr_web.pdf

4 ГО «Захист в'язнів України»: <https://ngoauu.org/>

5 Українська Гельсінська спілка з прав людини: <https://www.helsinki.org.ua/>

та інших, а також міжнародних, зокрема, European Prison Litigation Network (Європейська мережа судового захисту прав ув'язнених)⁶.

Наразі залишається відкритим питання системного розв'язання проблеми повернення українських громадян, які, позбавлені волі відповідно до законодавства України, були депортовані на територію РФ.

Водночас Формула миру Президента України⁷ містить пункт 4, в якому йдеться про необхідність звільнення полонених і депортованих та повернення їх на територію України. Наразі цей пункт, схоже, не стає підставою для перемовин щодо повернення українських депортованих в'язнів з РФ.

Мета цього звіту — дослідити та проаналізувати незаконну депортацію українських в'язнів на територію РФ після 24 лютого 2022 року, виявити методи й заходи, застосовані російською стороною для депортації людей, ключові проблеми, з якими вони стикаються після повернення до України, а також формування рекомендацій державним органам України для розв'язання окреслених проблем.

Аналітичний звіт охоплює період від 24 лютого 2022 року до листопада 2024 року.

Методологія дослідження базується на комплексному підході, який включає вивчення процесу депортації ув'язнених із тимчасово окупованих територій України до РФ, а також аналіз умов, у яких ці люди перебували. Для підготовки цього звіту були використані дані понад 400 опитувань, аналіз яких надала ГО «Захист в'язнів України». Додатково ZMINA задокументувала дані з відкритих джерел, провела 8 глибинних опитувань та 2 інтерв'ю з депортованими в'язнями, що дозволило зібрати індивідуальні свідчення стосовно порушення їхніх прав, зокрема, на доступ до медичної допомоги, умови утримання та поведження з боку окупаційної або російської влади. Окрім того, дослідження включало вивчення правових і гуманітарних проблем, з якими стикалися депортовані в'язні в процесі та після повернення в Україну, що дозволило сформулювати рекомендації для вдосконалення механізмів захисту прав і реабілітації постраждалих.

У рамках цього аналітичного звіту досліджувались юридичні та гуманітарні проблеми людей, які були ув'язнені за українським законодавством і опинилися на ТОТ України, та частково тих, хто були затримані (незаконно затримані) РФ після початку окупації території України.

Завдання аналітики:

1. Вивчити масштаби і методи незаконної депортації ув'язнених з ТОТ України.
2. Визначити ключові проблеми, з якими стикаються депортовані під час повернення в Україну.
3. Оцінити наслідки порушень прав депортованих для їхньої реінтеграції.
4. Розробити рекомендації для вдосконалення правових і гуманітарних механізмів захисту постраждалих.

⁶ European Prison Litigation Network: <https://www.prisonlitigation.org/uk/>

⁷ Формула миру: <https://mfa.gov.ua/protidiya-agresiyi-rf/formula-miru>

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- SIS – Шенгенська інформаційна система (Schengen Information System)
- ДКВС – Державна кримінально-виконавча служба України
- ДМС – Державна міграційна служба
- ЖК IV – Четверта Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни
- КМУ – Кабінет Міністрів України
- КПЛ ООН – Комітет з прав людини ООН
- МГП – міжнародне гуманітарне право
- РФ – Російська Федерація
- ТОТ – тимчасово окупована територія
- ЦТУІГ – Центр тимчасового утримання іноземних громадян

РЕЗЮМЕ

Незаконна депортація українських ув'язнених на територію РФ у контексті збройної агресії проти України розпочалася з 2014 року та загострилася після 24 лютого 2022 року. Ув'язнені є однією з найбільш уразливих категорій населення, які, окрім обмежень, пов'язаних із відбуванням покарання, зазнають систематичних порушень прав людини під час депортації, утримання у РФ, в процесі та після повернення в Україну.

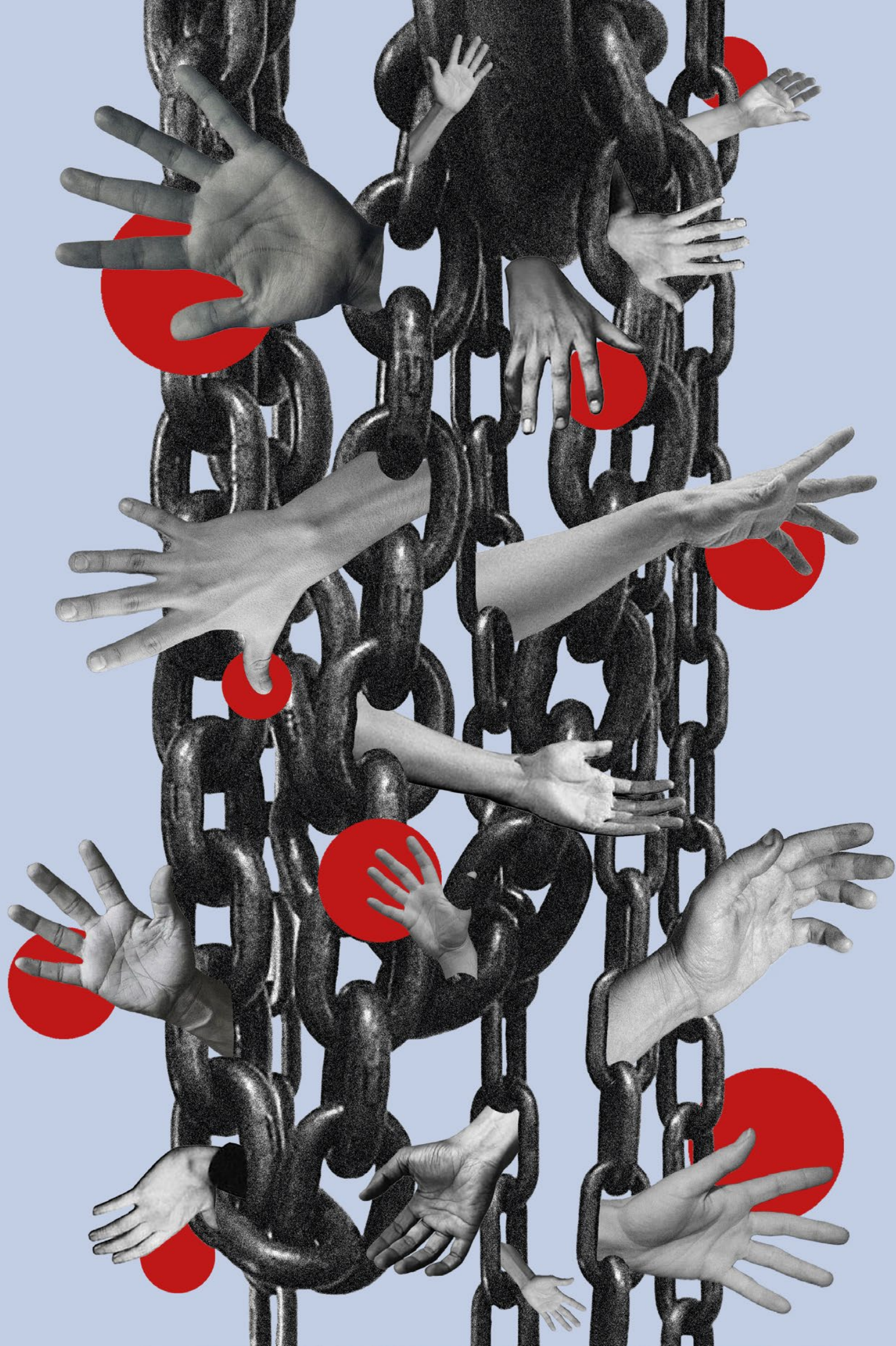
Депортація українських ув'язнених із ТОТ України до РФ супроводжувалася фізичним і психологічним насильством, вилученням документів, жорстоким поведінням, відсутністю належної медичної допомоги та примусом до отримання російського громадянства. Ці дії є грубим порушенням міжнародного гуманітарного права, зокрема норм ЖК IV (1949 року), які забороняють примусове переміщення та депортацію цивільного населення й ув'язнених із окупованих територій.

Міжнародними інституціями, громадськими організаціями та свідченнями осіб, позбавлених волі, неодноразово підтверджувалися системні порушення міжнародного права в контексті депортації українських ув'язнених із ТОТ України до РФ. Ідеться як про людей, які вже були засуджені українськими судами (з вирокami, що набрали законної сили або ще не вступили в силу), так і про тих, хто перебував під судом чи слідством. Основні проблеми: переміщення без правових підстав, неналежні умови утримання, примус до прийняття громадянства РФ, складнощі у поверненні на батьківщину та відсутність доступу до правової допомоги. Також підкреслено масштаби цього злочину, його гуманітарні наслідки та необхідність міжнародного розслідування.

Проблеми повернення українських громадян, депортованих до РФ після відбуття покарання, включають відсутність відповідної процедури, що призводить до юридичної невизначеності та затримок у поверненні на батьківщину. Оформлення документів ускладнюється бюрократичними перепонами, а фінансова підтримка й інтеграційні механізми відсутні. Крім того, колишніх ув'язнених часто вносять до інформаційних систем і баз даних розшукуваних осіб, серед інших, міжнародних, що обмежує їхню свободу пересування, створюючи додаткові гуманітарні проблеми.

Ув'язнені також стикалися з такими труднощами: депортація до РФ без документів, утримання в ЦТУІГ, неналежні умови перебування, обмеження доступу до правової допомоги та медичних послуг. Після звільнення з місць позбавлення волі в РФ такі люди часто залишаються в ситуації правової невизначеності, без можливості повернутися до України через відсутність документів або складнощі з процедурою підтвердження громадянства України. Маршрути повернення через треті країни дорогі, небезпечні та тривалі.

Після повернення в Україну в'язні стикаються з низкою проблем і бюрократичних перешкод: дискримінацією, відсутністю житла та підтримки з боку держави, необхідністю відбутися залишок покарання, призначеного до окупації, оскільки вирок російських та окупаційних судів не визнаються українськими судами через законодавчу нерегульованість, а також із труднощами з отриманням необхідних документів, що призводить до соціальної ізоляції тощо.

РОЗДІЛ 1.

СТАНОВИЩЕ НА ТОТ УКРАЇНИ І ДЕПОРТАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ В'ЯЗНІВ НА ТЕРИТОРІЮ РФ: ЗАГАЛЬНИЙ ОПИС СИТУАЦІЇ ТА ПРАВОВА ОЦІНКА

1.1. Ситуація із пенітенціарними закладами після початку окупації

Процес окупації українських територій, зокрема у 2014 році, суттєво змінив функціонування пенітенціарних установ на ТОТ України, що призвело до серйозних порушень прав людини, зокрема, прав в'язнів. Згідно зі звітом Харківської правозахисної групи за 2014 рік, в умовах, коли українські пенітенціарні установи опинилися під контролем бойовиків, відбувалися численні порушення міжнародних норм і стандартів поводження з ув'язненими. Це включало жорстоке поводження, катування, позбавлення прав на правничу допомогу, а також фактичну відсутність доступу до необхідного медичного обслуговування. В'язні в цих закладах опинилися беззахисними перед систематичними зловживаннями з боку місцевої адміністрації, яка діяла без жодного контролю міжнародних організацій⁸.

Згідно з доповіддю ГО «Захист в'язнів України» за 2022 рік, окупаційна влада і далі порушувала права в'язнів, встановлюючи нові правила, що суперечать міжнародним нормам⁹. В'язні опинилися в умовах обмеження можливостей на навчання та працю, а також на отримання медичної допомоги. Примусова праця та обмеження пересування стали звичними явищами в цих закладах. Крім того, в'язнів, які відмовилися співпрацювати з окупаційною адміністрацією, піддавали додатковим репресіям, зокрема психологічному тиску і фізичному насильству.

Суттєво погіршилась ситуація з початком повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року. За офіційними даними Міністерства юстиції України, станом на день вторгнення в пенітенціарних закладах і установах Миколаївської та Херсонської областей перебувало 1926 осіб¹⁰. Також ув'язнені були на територіях Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївської областей, окупованих після початку широкомасштабного вторгнення.

Важливо відзначити, що деякі з цих в'язниць виконували роль профільних лікарень для осіб з тяжкими інфекційними захворюваннями. Зокрема, до 2022 року на території окупованої Донеччини, а також на території Херсонщини в'язниці та слідчі ізолятори використовували для утримання хворих на ВІЛ, гепатит С та туберкульоз

8 Звіт «Викрадення людей в умовах війни: ситуація в Україні» Харківської правозахисної групи, 2019: <https://library.khpg.org/index.php?id=1552984075>

9 Звіт 2022 року щодо прав людини в Україні Української Гельсінської спілки з прав людини, 2022: <https://ngoauu.org/diyalnist/zvit-2022/>

10 Відповідь Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України № 6/3-4-23/209пiBC від 04.01.2023.

(ТБ). Це ставало причиною додаткових ризиків для здоров'я ув'язнених, оскільки не завжди були забезпечені необхідні умови для лікування та ізоляції хворих, що могло призводити до погіршення епідеміологічної ситуації.

Ув'язнені, які перебували в установах виконання покарань на захоплених територіях України, стикалися із катуванням та жорстоким поводженням, поганими умовами утримання, а також непоодинокими були випадки атак (обстрілів) установ. Доцільно зупинитися на цих порушеннях детальніше.

(1) Катування та жорстоке поводження

Після початку широкомасштабного вторгнення РФ ГО «Захист в'язнів України» задокументувала 152 випадки катувань та інших форм жорстокого поводження з українськими ув'язненими. Найбільша кількість повідомлень надійшла з Херсонської (84 випадки) та Харківської (46 випадків) областей, повідомлення також фіксувалися з Донецької (9), Київської (5), Запорізької (4) та Миколаївської областей. Що довше регіон перебував під окупацією, то більше випадків катувань зафіксовано. Значну частину повідомлень було отримано вже після деокупації, оскільки під час окупації інформація про катування на непідконтрольних територіях була обмеженою або недоступною¹¹.

Окупаційна адміністрація колоній і СІЗО стала систематично застосовувати катування невдовзі після захоплення територій, використовуючи їх як інструмент для отримання інформації та залякування ув'язнених.

Згідно з інформацією, наданою колишніми ув'язненими¹², після становлення окупації була призначена інша адміністрація, що складалась із людей, лояльних до окупаційної влади, які надалі вчиняли насильницькі та принизливі дії щодо засуджених. Вони не лише застосовували фізичне насильство, а й погіршували умови утримання, намагаючись деморалізувати ув'язнених і підкорити їх своїй владі. Представники окупаційних адміністрацій поводитись з ув'язненими зухвало, шукаючи приводи для того, щоб застосувати насильство (наприклад, побиття за відмову копати окопи¹³ чи співати гімн РФ¹⁴). На тлі цих репресій покарання за незначні порушення, як-от запізнення до їдальні, ставало звичним явищем. Зокрема, ув'язненим давали вибір: або десять ударів дубинкою, або тиждень у штрафному ізоляторі¹⁵. Подібні випадки лише посилювали атмосферу страху та приниження, в яку потрапили засуджені.

11 «Дев'ять кіл пекла»: місця несвободи в Україні під час російської окупації. Березень 2022 – грудень 2022. Серія публікацій про катування та організоване насильство (перекл. з англійської) / Вадим Човган, Михайло Романов, Василь Мельничук. 2023. – 76 с.: <https://ngoauu.org/diyalnist/zvit-2023-devyat-kil-pekla/>

12 Краденые эски / Новая газета. Европа, 10.10.2023: <https://novayagazeta.eu/articles/2023/10/10/kradenye-zeki-2>

13 Довга дорога до свободи: як Росія викрала 2 тисячі українських полонених / НГО АУУ, 10.10.2023: <https://ngoauu.org/dovga-doroga-do-svobodi-yak-rosiya-vikrala-2-tisyachi-ukra%D1%97nskix-polonenix/>

14 «Вы – россияне, вам будут паспорта давать». Что стало с украинскими заключенными из Херсона, которых Россия зачем-то забрала с собой при отступлении / Zona.Media, 31.08.2023: <https://zona.media/article/2023/08/31/anabasis>

15 Окупація, депортація, повернення: тюремна одіссея херсонських в'язнів / DW, 06.07.2023: <https://www.dw.com/uk/okupacia-deportacia-povernenna-turemna-odicsea-hersonskih-vazniv/a-66039493>

Також частиною цього процесу стало позбавлення засуджених особистих речей в ході здійснення депортації. Наприклад, як зазначають опитані ув'язнені, багатьох із них без попереджень змусили збирати свої речі та залишати їх біля вахти, обіцяючи, що речі будуть завантажені у вантажівки, які супроводжували автозаки. Проте насправді працівники колоній забрали собі найцінніші речі й викинули інші. Через це ув'язнені, депортовані до нових колоній, не мали змінного одягу, взуття, засобів гігієни тощо.

(2) Неналежні умови утримання

В умовах збройного конфлікту в Україні ситуація в пенітенціарних закладах на ТОТ значно погіршилася. В «офіційних» місцях тримання в'язнів спостерігається систематичне порушення базових умов для нормального функціонування таких установ. Це виражається в значних перебоях у постачанні води, електрики та опалення, що ускладнює задоволення основних життєвих потреб людей, позбавлених волі. Дефіцит ресурсів, зокрема, харчування, медичних засобів та інших предметів першої необхідності, призвів до ще більшого погіршення умов утримання. Позначилось на цьому і залишення місць позбавлення волі персоналом, що в окремих випадках сягнуло 80%, через евакуацію та відмову співпрацювати з окупаційною владою.

У «неофіційних» місцях тримання умови утримання були екстремальними. Відсутність води, харчування, туалетних умов, а також обмеження доступу до природного та штучного освітлення є типовими для таких локацій, що своєю чергою порушує основні права людини. Ці умови часто поєднані з фізичними знущаннями, що могли включати катування й інші форми нелюдського поводження. Окрім того, численні повідомлення свідчать про випадки позасудових вбивств, здійснених російськими військовими у неофіційних місцях тримання, що є додатковим підтвердженням високого рівня насильства та порушення прав затриманих.

(3) Невибіркові обстріли пенітенціарних закладів

Між березнем та груднем 2022 року було зафіксовано численні випадки обстрілів і пошкоджень місць тримання осіб, як на ТОТ України, так і на підконтрольних уряду України територіях. За інформацією Міністерства юстиції України, щонайменше 22 в'язниці зазнали пошкоджень внаслідок військових ударів, що призвело до загибелі 5 працівників установ і травмування ще 5 людей. Принаймні один ув'язнений загинув. Однак ці цифри не враховують втрат серед в'язнів на ТОТ, які часто складно або навіть неможливо точно облікувати. Обстріли та пошкодження пенітенціарних установ спричинили руйнування інфраструктури й загибель в'язнів і персоналу. Ці військові удари ще більше ускладнили ситуацію та призвели до загибелі утримуваних в пенітенціарних закладах.

1.2. Незаконна депортація ув'язнених до РФ

Незаконна депортація ув'язнених почалася з перших місяців окупації і набула системного характеру: людей перевозили із українських пенітенціарних установ, розташованих на ТОТ України, до колоній і в'язниць у РФ. Основною метою цих дій було послаблення правового зв'язку ув'язнених із Україною, запобігання доступу до захисту, передбаченого українським законодавством, зміцнення контролю над окупованими територіями та нав'язування громадянства РФ.

Депортації супроводжувалися серйозними порушеннями прав людини, як-от відсутність доступу до гуманітарної допомоги, належної медичної підтримки та інших базових потреб людини. Багато ув'язнених зазнавали психологічного і фізичного насильства, їм не давали можливості повернутися до України навіть після завершення терміну покарання.

У період з 3 по 6 листопада 2022 року було зафіксовано масштабну депортацію ув'язнених із пенітенціарних закладів, розташованих на окупованих територіях Херсонської та Миколаївської областей, до РФ. Загальна кількість депортованих, за попередніми оцінками, становила близько 1800–2000 осіб. Серед них близько тисячі людей мали серйозні захворювання, зокрема 384 особи, які проходили лікування від туберкульозу в Голопристанській виправній колонії № 7 та Снігурівській виправній колонії № 5, а також 704 особи, які перебували на лікуванні в багатопрофільній лікарні Дар'ївської виправної колонії № 10. Здебільшого людей депортували на територію Краснодарської, Ростовської та Волгоградської областей, а також до Мордовії. Це переміщення відбулося без забезпечення належних правових процедур та доступу до медичної допомоги, що є грубим порушенням норм міжнародного гуманітарного права¹⁶. Затриманих поміщали в транспорт для тривалого етапування, що часто супроводжувалося жорсткими умовами: переповнені транспортні засоби, відсутність нормальних санітарних умов, погане харчування, брак води. На практиці траплялися випадки, коли саме під час етапування ув'язнені заражались туберкульозом, адже в один транспорт людей поміщали попри захворювання в будь-яких формах.

Станом на 01 січня 2024 року на територію України вдалося повернути всього 308 людей, а на супроводі в Грузії перебуває 43 особи¹⁷.

Відповідно до норм МГП, держави зобов'язані забезпечувати дотримання правового режиму захисту цивільних під час їхнього переміщення, зокрема запобігати незаконному переміщенню, включно з депортацією та насильницьким переміщенням. Згідно зі статтею 49 ЖК IV 1949 року, примусове переміщення цивільного населення з окупованої території забороняється. Утім, слід зробити застереження: цією ж статтею передбачено можливість переміщення цивільного населення з певної території у межах проведення повної або часткової евакуації для гарантування безпеки людей або з особливо вагомих причин військового характеру. Держава, яка перемі-

16 Убивства та катування цивільних і військових в окупованому Криму / Харківська правозахисна група, 31.07.2024: <https://khp.org/1608813869>

17 Херсон, окупація, депортація, ув'язнені, війна / Крим.Реалії, 01.01.2024: <https://ru.krymr.com/a/kherson-okkupatsiya-deportatsiya-zaklyuchennyye-voyna/32754286.html>

щує людей, зобов'язана забезпечити їх належним приміщенням, а також задовільними умовами з погляду санітарії, здоров'я, безпеки та харчування.

Окремо слід звернути увагу власне на статус ув'язнених, які були депортовані РФ на іншу територію. До людей, що перебувають під захистом, які відбувають попереднє ув'язнення або покарання у місцях позбавлення волі внаслідок ув'язнення з причин, пов'язаних із збройним конфліктом, слід ставитися гуманно протягом періоду їхнього ув'язнення. Вони перебувають під спеціальним захистом, передбаченим статтею 37 ЖК IV 1949 року. А проте стаття 76 цієї ж Конвенції передбачає, що особи, затримані на окупованій території під час збройного конфлікту, повинні перебувати в окупованій країні, а в разі засудження повинні там само відбувати строк покарання. Тлумачення цієї норми дозволяє зробити висновок про те, що її положення ґрунтуються на загальному принципі заборони депортації, передбаченому у статті 49 ЖК IV 1949 року. У зв'язку з цим цілком обґрунтованим є висновок, що заборона примусового переміщення та депортації поширюється і на осіб, позбавлених волі до окупації території¹⁸.

Водночас правовий статус депортованих регулюється не лише міжнародним гуманітарним правом, а й національним законодавством України. Однак наразі українське законодавство не містить спеціальних норм, які б урегульовували питання правового статусу ув'язнених, примусово переміщених чи депортованих під час збройного конфлікту. Це створює прогалину у забезпеченні їхнього правового захисту та вимагає подальшого вдосконалення національної нормативної бази.

У разі доведення, що акт переміщення становить міжнародний злочин депортації, ув'язнена особа має бути визнана потерпілою. Юридичне визнання статусу потерпілого відбувається на основі доказів, які підтверджують факт примусового переміщення чи депортації, включно з документальними підтвердженнями, свідченнями очевидців чи висновками відповідних органів. У рамках кримінального провадження, яке має бути ініційоване компетентними національними органами, така особа офіційно отримує статус потерпілої. У випадках, коли такі злочини розглядаються міжнародними чи спеціалізованими трибуналами, може застосовуватися міжнародна співпраця для збору доказів та встановлення винних.

Одним із найскравіших прикладів правової оцінки незаконної депортації є рішення Комітету ООН з прав людини за скаргою Брацило та інших проти Російської Федерації¹⁹. Тоді були розглянуті порушення прав громадян України, яких депортували з окупованого Криму на територію РФ для відбуття покарання. Комітет визнав, що Росія порушила кілька основних положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, зокрема, статті 9(1) та 15(1), які гарантують право на свободу та безпеку особи. Оскільки депортація заявників була проведена без належного правового обґрунтування і всупереч міжнародному гуманітарному праву, вона була визнана свавільною.

18 Аналітична записка «Депортація з місць несвободи з окупованих територій України». — Київ, 2023. — 25 с.: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/07/deportation_f_ukr_web.pdf

19 Міркування, ухвалені Комітетом згідно зі статтею 5 (4) Факультативного протоколу щодо повідомлення № 3022/2017: <https://rchr.org.ua/wp-content/uploads/2024/07/rishennya-za-skargoyu-braczylo-ta-inshyh-proty-rf.pdf>

Комітет звернув увагу на те, що депортація, яку проводить держава-окупант, має ознаки незаконної, адже порушує суверенітет країни, з якої люди були вивезені, та їхні основні права, зокрема право на свободу пересування. Це є порушенням статті 12(4) Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що забороняє примусову депортацію осіб з їхньої країни без добровільної згоди. Крім того, Комітет визначив, що примусове надання громадянства РФ мешканцям Криму без їхньої інформованої згоди є спробою змінити національну ідентичність людей, що порушує статтю 17 Пакту, яка захищає право на приватне життя.

У контексті цього рішення важливим аспектом є відсутність розумних підстав для автоматичного надання громадянства Росії особам, які проживали на окупованій території, та відсутність належної процедури для відмови від такого громадянства. Це ускладнило можливість людей робити поінформований вибір і реалізувати свої права. У рішенні Комітет підкреслює, що в умовах окупації держави, що здійснюють контроль над територією, повинні поважати права людей, зокрема право на збереження громадянства та на повернення на свою територію.

Визнання незаконності депортації та нав'язування громадянства також має важливі наслідки для практики міжнародного права. Комітет ООН з прав людини визначив, що ці дії є проявом дискримінації за ознакою національного походження та порушенням міжнародного гуманітарного права, оскільки їх вчиняють без достатніх підстав і з дискримінаційними наслідками для постраждалих. Такі дії порушують статтю 26 Пакту, що забороняє дискримінацію за будь-якою ознакою, і свідчать про необхідність перегляду міжнародного підходу до правових наслідків окупації та депортації людей²⁰.

1.3. Наслідки відсутності документів, які підтверджують особу та належність до громадянства України

Після відбування покарання ув'язнені, які були депортовані з ТОТ України на територію РФ, звільняються. Їхній шлях додому значним чином залежить від того, чи має людина паспорт громадянина України.

Особливу проблему становить звільнення українських ув'язнених у РФ без належних документів. Це часто є наслідком того, що в Україні в ув'язненого вилучають документи, що посвідчують його особу, які зобов'язані повернути після закінчення строку відбування покарання. Водночас представники окупаційної адміністрації часто не повертають або знищують документи громадян України, що надалі призводить до того, що на території РФ людина після звільнення вважається «нелегальним мігрантом» і фактично позбавлена можливості самостійно повернутися додому чи звернутися за підтримкою до міжнародних чи громадських організацій. Проте іноді ув'язненим віддавали українські паспорти, що були в особових справах. Всі інші звільняються з довідками про звільнення російського зразка, де вказано, що особа є

20 Росія зобов'язана відшкодувати збитки за дискримінаційну паспортизацію та депортацію українців з Криму / Рада з прав людини України, 12.12.2024: <https://rchr.org.ua/publications/rosiya-zobovyazana-vidshkoduvaty-zbytky-za-dyskryminacziynu-pasportyzacziyu-ta-deportacziyu-ukrayincziv-z-krymu/>

громадянином України (іноді за наявності в особовій справі документа можуть видати також копію паспорта).

Відсутність документів неодноразово ставала важелем впливу на громадян України для **примушення їх до отримання громадянства РФ**. Російська влада активно впроваджує політику надання російських паспортів ув'язненим. Зокрема, на початку окупації в Херсоні українським ув'язненим пропонували заповнити заяви на отримання російських паспортів. За свідченнями одного з колишніх в'язнів, у його бараку з 80 осіб близько 15–20 написали такі заяви, однак жодних паспортів їм не видали, поки вони залишалися на території України.

Після депортації ув'язнених до РФ отримання російського паспорта стало ще більш вимушеним. Зокрема, в Краснодарському краї, де перебувало близько 250 українців, 70 із них погодились на отримання російського громадянства. Слід водночас зважати на те, що без російського паспорта одразу після звільнення ув'язнені потрапляли в інші місця несвободи — до ЦТУІГ (так звані «міграційні тюрми»). Під час опитування один із колишніх ув'язнених, Олексій, зазначив, що без російського паспорта бранці не мали іншої можливості дістатись до гуманітарного коридору, що дозволяє виїхати з РФ на підконтрольні Україні території²¹.

Коли закінчився мій термін покарання, мене на волю не випустили. Мене повезли до РВВС. Це було 21 лютого 2023 року. У мене там зняли відбитки пальців і поставили перед фактом, що я незаконно перетнув кордон РФ. На руках у мене була довідка про звільнення, де вказувалося, що мене звільнили з виправної колонії № 7. Потім мене відвезли до суду, де оштрафували на 2000 рублів за незаконне перетин кордону РФ, та доставили до імміграційного центру, де я перебував до 4 серпня 2023 року. З документів у мене була довідка про звільнення та ксерокопія паспорта громадянина України. З цього центру випускають лише за наявності паспорта, якщо немає паспорта своєї країни, то ти не маєш інших шансів звідти вийти, тільки як погодитись отримати російське громадянство та російський паспорт. Я вчинив саме так. Далі повернутися додому мені допомогла громадська організація “Захист в'язнів України”. Вже 6 серпня 2023 року я перетнув кордон і опинився в Україні²².

1.4. Утримання в ЦТУІГ: неналежні умови утримання, відсутність медичної допомоги

Основною підставою для поміщення українських громадян в ЦТУІГ є рішення російських судів²³ щодо їх затримання для виконання рішення про депортацію

21 Краденые эски / Новая газета. Европа, 10.10.2023: <https://novayagazeta.eu/articles/2023/10/10/kradenye-zeki-2>

22 Свідчення засудженого Д., задокументовані ГО «Захист в'язнів України».

23 Постановление о назначении административного наказания Апшеронского районного суда Краснодарского края от 21 февраля 2023 года, дело № 5-138/2023.

(видворення) через нібито незаконне перебування на території РФ²⁴ попри те, що вони були депортовані в РФ її органами влади. Такі обставини створюють формальні підстави для затримання та поміщення до ЦТУІГ.

Ці центри стали важливим етапом повернення для багатьох українців, яких депортували на територію РФ. У ЦТУІГ, розташованих на південному заході Росії, зокрема в Краснодарському краї, ув'язнені перебували під контролем російських міграційних органів. ЦТУІГ фактично ставали перепорою для повернення до України, оскільки, попри завершення відбування покарання, люди не могли виїхати через прикордонні пункти пропуску, поки не вирішено питання з їхніми документами. Водночас термін утримання ув'язнених в цих установах міг бути збільшений і сягати кількох місяців, адже в російському законодавстві відсутні вимоги до максимального терміну перебування в ЦТУІГ. Зокрема, у 2023 році були зафіксовані випадки, коли люди перебували в таких центрах до 11 місяців.

28 листопада 2022 року я вже сидів у Центрі тимчасового утримання іноземних громадян (РФ, Волгоградська область, Волгоград, Краснополянская, 17). Я звільнявся по закінченні терміну відбування покарання. Три оперативники вивели мене за ворота ВК-19. Там мене чекав автозак. Із ЦТУІГ мене посадили в ІТТ (Ізолятор тимчасового тримання). Все із-за того, що я протестував. Я оголошував чотири рази голодування, бо нам не давали можливості зв'язатися з родичами в Україні. Мене звинуватили у тому, що я інших підбурював на протест. Потім мене окремо тримали від інших і без зв'язку. В одиночній камері я просидів з 4 червня 2023 року до 11 жовтня 2023 року. Потім мене вивезли на кордон з Грузією²⁵.

Українські ув'язнені, утримувані в ЦТУІГ на території РФ, неодноразово скаржилися на **неналежні умови перебування та жорстоке поводження**. Зокрема, за свідченнями ув'язнених, громадяни України перебували в тісних приміщеннях розміром 5 на 5 метрів, не пристосованих для тривалого утримання людей. У кімнатах відсутня належна вентиляція та природне освітлення, що ускладнювало перебування й призводило до суттєвого погіршення стану здоров'я. Ув'язнених утримували без можливості виходу на прогулянки протягом кількох місяців (інколи така заборона тривала й 10 місяців), що є порушенням базових стандартів утримання людей під вартою.

Крім обмеження свободи пересування, українських громадян позбавляли доступу до належного харчування – воно не відповідало потребам для тривалого утримання. Ув'язнені також свідчили про відсутність доступу до медичної допомоги, що особливо критично для людей із хронічними захворюваннями чи травмами. У ЦТУІГ,

²⁴ Кодекс об административных правонарушениях РФ от 30.12.2001 № 195-ФЗ: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34661/535af3a253c472402638b7696485e896a7866e5a/
Постановление Правительства РФ от 30.12.2013 № 1306 (ред. от 17.04.2024) «Об утверждении Правил содержания (пребывания) в специальных учреждениях Министерства внутренних дел Российской Федерации или его территориального органа иностранных граждан и лиц без гражданства, подлежащих административному выдворению за пределы Российской Федерации в форме принудительного выдворения за пределы Российской Федерации, депортации или реадмиссии»: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_157232/

²⁵ Свідчення засудженого, задокументовані ГО «Захист в'язнів України».

де утримують українців, часто відсутні необхідні медичні послуги, зокрема для осіб, які мають такі хронічні захворювання як ВІЛ/СНІД та туберкульоз, що суттєво позначилось на стані здоров'я ув'язнених.

Додатково ув'язненим забороняли зв'язок із зовнішнім світом, обмежуючи право на телефонні дзвінки та контакт із рідними²⁶.

Окремі свідчення також вказують на систематичне застосування фізичного насильства та психологічного тиску з боку адміністрації центрів. Це включало побиття, залякування, а також примус до зізнань у вигаданих порушеннях або співпраці з російськими правоохоронними органами. Ув'язнені перебували в ізоляції, без можливості оскаржити умови свого утримання чи отримати належний правовий захист, що є порушенням міжнародних стандартів у сфері прав людини²⁷.

Такі випадки зафіксовані в індивідуальних повідомленнях до Комітету ООН проти катувань і Комітету ООН з прав людини, поданих Європейською мережею судового захисту прав ув'язнених та ГО «Захист в'язнів України». У відповідь на повідомлення організацій Комітет вказав на необхідність надання медичної допомоги ув'язненим в ЦТУІГ та задовольнив клопотання авторів про вжиття тимчасових заходів²⁸.

На порушенні прав людини на медичну допомогу у ЦТУІГ Комітет ООН з прав людини та Комітет ООН проти катувань наголошували неодноразово. КПЛ ООН вимагав терміново надати медичну допомогу громадянину України, який безстроково «застряг» у російському ізоляторі. Юрист Європейської мережі судового захисту прав ув'язнених, який представляє інтереси чоловіка в органах міжнародного захисту, зазначив, що його клієнт мав отримувати необхідну медичну допомогу у зв'язку із наявністю у нього низки серйозних захворювань, серед яких ВІЛ на стадії 4В, гепатит С і плеврит через туберкульоз. Проте відмову від надання відповідного лікування обґрунтовували тим, що це захворювання не входить до базового пакету медичного обслуговування для іноземців. Це викликало значне погіршення стану здоров'я чоловіка, що стало підставою для звернення до міжнародних органів²⁹.

Відсутність належного медичного оснащення та кваліфікованого персоналу у ЦТУІГ призводить до того, що ув'язнені не отримують навіть мінімального медичного догляду, який входить в базовий пакет для іноземців, і це створює серйозні ризики для їхнього життя.

26 Довга дорога до свободи: як Росія викрала 2 тисячі українських полонених / НГО АУУ, 10.10.2023: <https://ngoauu.org/dovga-doroga-do-svobodi-yak-rosiya-vikrala-2-tisyachi-ukra%D1%97nskix-polonenix/>

27 Депортовані Росією українські в'язні / Радіо Свобода, 16.07.2024: <https://www.radiosvoboda.org/a/deportovani-rosiyeyu-ukrayin%CA%B9ki-vyazni/3303721>

28 Захист прав депортованих ув'язнених з окупованих територій України: виклики та шляхи вирішення / Укрінформ, 16.08.2024: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tymchasovo-okupovani/3895734-zahist-prav-deportovanih-uvaznenih-z-okupovanih-teritorij-ukraini-vikliki-ta-slahi-virisenna.html>

29 ООН вступилась за тяжело больного украинца в российском ЦВСИГ / AdvStreet, 26.10.2022: <https://advstreet.ru/news/oon-vstupilas-za-tyazhelobolnogo-ukraintsa-v-rossijskom-tsvsig/>

1.5. Звільнення й маршрути повернення в Україну

Згідно зі статтею 135 ЖК IV, РФ зобов'язана забезпечити витрати на повернення людей, звільнених з пенітенціарних установ, до місць їхнього постійного проживання або, у разі необхідності, на організацію їхнього повернення до початку подорожі. Однак, на практиці багато звільнених з України не отримують жодної допомоги з боку РФ для організації їхнього повернення додому. Це порушує зобов'язання Росії згідно з міжнародними нормами, що закріплюють обов'язок держави, яка затримує особу, забезпечити її репатріацію або покрити витрати на повернення. Відсутність такої підтримки від РФ ставить під загрозу права звільнених, позбавляючи їх необхідної допомоги для безпечного і законного повернення на батьківщину.

Повернення в Україну – непросте завдання. Маршрути повернення українських колишніх ув'язнених з РФ в Україну складні й небезпечні, несуть ризики затримання на кордонах та мають численні перешкоди до безпечного повернення, що підкреслює системні порушення прав людини з боку російської влади.

Один з перших можливих маршрутів повернення ув'язнених проходив **через територію Латвії** та розглядався як перспективний, оскільки його широко використовували цивільні, які покидали РФ або ТОТ України. Водночас латвійські прикордонні органи неодноразово фіксували спроби перетину кордону особами без документів. У лютому 2024 року латвійські органи правопорядку затримали групу з 14 людей із Херсонщини з підозрою у причетності до злочинної діяльності та повернули їх на територію РФ³⁰. Російські міграційні органи, своєю чергою, відправили затриманих до ЦТУІГ. У червні того ж року стався новий інцидент на латвійському кордоні, коли група з шести колишніх ув'язнених з Херсона протягом трьох днів не могла його перетнути. Чоловіків утримували в автобусі прикутими один до одного в очікуванні дозволу на перетин кордону. Зрештою цей маршрут використовувати припинили.

Через **пункт пропуску «Колотилівка-Покровка»³¹ на кордоні України та РФ** повернулись кілька груп колишніх ув'язнених, які були депортовані або звільнені з російських пенітенціарних установ після завершення терміну покарання. У серпні 2024 року цей пункт пропуску закрили.

Ще один шлях повернення в Україну лежить **через Грузію**. Процедура переходу через грузинський кордон залежить від наявності паспорта громадянина України у особи, що повертається. Ті громадяни, хто має оригінали документів, можуть пройти контроль швидко, майже без затримок. У разі відсутності оригіналу паспорта громадянина України люди змушені чекати у буферній зоні на пункті пропуску «Казбегі», доки українська влада не підтвердить їхню особу. Після завершення перевірки Грузія надає дозвіл на в'їзд, а протягом наступного тижня депортовані отримують свідоцтва на повернення від українського посольства і можуть вирушити до України через Молдову.

30 Окупація, депортація, повернення: тюремна одіссея херсонських в'язнів / Deutsche Welle, 28.06.2023: <https://www.dw.com/uk/okupacia-deportacia-povernenna-turemna-odicsea-hersonskih-vazniv/a-66039493>

31 Єдиний пункт пропуску на кордоні України та РФ, через який громадяни України, які перебувають на території РФ, можуть повертатися на територію, підконтрольну Україні. 06 серпня 2024 року він тимчасово припинив свою роботу.

Відсутність документів, що підтверджують особу, тягне за собою **тривале перебування людей у буферній зоні**. В буферній зоні, яка розташована між КПП «Казбеґі» (Грузія) та «Верхній Ларс» (РФ), люди перебувають від одного до трьох місяців. В окремих випадках осіб, щодо яких Україна не підтверджує належність до громадянства України, після перебування в буферній зоні строком три місяці відпускають, але приїхати в Україну вони не можуть.

Колишніх засуджених утримують у підвальному приміщенні адміністративної будівлі в буферній зоні під контролем грузинської влади. Це приміщення не пристосоване для тривалого перебування людей, і умови, в яких змушені жити колишні українські ув'язнені, можна охарактеризувати як такі, що не забезпечують задоволення базових потреб людини. Люди живуть без належного харчування з боку грузинської влади (його забезпечують волонтери), без медичної допомоги, належного укриття та доступу до базових засобів гігієни, а відсутність документів перешкоджає можливості придбати необхідні товари у Duty Free. Ба більше, відсутність правничої допомоги, перекладачів і можливості оскаржити своє перебування в зоні піддає їх додатковим загрозам. Окрім цього, ув'язнені із діагнозом ВІЛ позбавлені можливості отримувати антиретровірусну терапію. Також колишні ув'язнені, вже на території Грузії, не отримують державної підтримки для проживання, внаслідок чого покриття витрат покладено на громадські організації (як-от «Волонтери Тбілісі» та «Захист в'язнів України»).

Відомий випадок чоловіка, який звернувся до ЄСПЛ зі скаргою на порушення його права на медичну допомогу під час перебування в буферній зоні. Він страждав від сильного зубного болю, проте медичне втручання обмежувалося лише прийманням ібупрофену, який не давав полегшення. Також чоловіку відмовили у можливості вийти з підвалу для відвідування стоматолога, а умови утримання в приміщенні були антисанітарними, з низькою температурою, що спричинило біль у нирках. Лікарі рідко відвідували ув'язнених, а доступ до медичних послуг зводився до допомоги від волонтерів.

Українські громадяни, які відбували покарання на територіях Херсонської та Миколаївської областей, стрімко окупованих після початку широкомасштабного вторгнення Росії, були депортовані на її територію. Там особи, ув'язнені на підставі вироків українських судів, продовжили відбувати покарання. Після звільнення колишні ув'язнені, які не отримали паспортів громадян РФ, знову опиняються в місці несвободи — ЦТУІГ. У разі звільнення українських громадян з цих установ перед ними постає нова проблема — повернення додому.

РОЗДІЛ 2.

КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ ПОВЕРНЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН, ЯКІ ВІДБУВАЛИ ПОКАРАННЯ, БУЛИ ДЕПОРТОВАНІ НА ТЕРИТОРІЮ РФ ТА ЗВІЛЬНЕНІ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗАКІНЧЕННЯМ СТРОКУ ТЮРЕМНОГО УВ'ЯЗНЕННЯ

2.1. Відсутність процедури повернення в Україну депортованих в'язнів

Однією з найбільш нагальних правових проблем, з якими стикаються громадяни України, яких було депортовано на територію РФ, є відсутність належної процедури повернення в Україну. Відсутність ефективної правової процедури для повернення громадян, особливо депортованих осіб, створює численні юридичні й практичні труднощі для постраждалих.

Підтримка процесу повернення для депортованих до РФ має бути належним чином врегульована на міжурядовому рівні, зокрема через постійний діалог і виконання партнерських програм з міжнародними організаціями.

У цьому контексті важливо зазначити, що йдеться не про реадмісію, а саме про процедуру повернення. Рeadмісія — це правовий механізм, який застосовується для повернення іноземців, що незаконно перебувають на території держави, до країни їхнього громадянства або постійного місця проживання. Це стандартна процедура для осіб, які перебувають в іншій країні без відповідних документів або на підставі порушення міграційних норм.

Випадок з депортованими громадянами України відрізняється від реадмісії тим, що ці особи перебувають в іншій країні (РФ) через примусове переміщення, депортацію. Тому повернення цих людей є частиною гуманітарної та правової процедури, спрямованої на захист їхніх прав та забезпечення можливості повернення на батьківщину після завершення конфлікту або припинення окупації. Це акт правосуддя та захисту, а не адміністративний процес, як у разі реадмісії.

2.2. Відсутність можливості віддаленого отримання документів на ТОТ України або в РФ для повернення в Україну

Питання отримання документів для повернення в Україну колишніх в'язнів під час їх перебування в РФ чи на ТОТ України, яке має бути врегульоване на національному рівні, також досі не вирішене. Водночас проблема щодо осіб з ТОТ України набагато глибша, оскільки виїзд звідти навіть за наявності українського паспорта

фактично неможливий. Хоча існують окремі приватні перевізники, які погоджуються перевозити людей з українськими документами, це надзвичайно дорого, що для колишніх в'язнів стає ще більш непосильним. У деяких випадках люди змушені отримувати російські паспорти, щоб мати можливість покинути ТОТ України. Однак не всі можуть отримати російський паспорт — зокрема, відмови отримують ті, хто зареєстрований або проживав у Київській чи Кіровоградській областях.

Згідно з інформацією Міністерства юстиції України та Посольства України в Грузії, значна кількість раніше засуджених осіб, які були примусово вивезені на територію РФ після 24 лютого 2022 року, повертаються саме через територію Грузії і роблять запити на підтвердження громадянства України. Зокрема, у 2023 році за виготовленням документів на повернення звернулася 131 особа, а станом на 2024 рік — 188 осіб. Водночас підтвердження громадянства України у 2024 році потребували 47 осіб, з яких 9 особам було відмовлено. У 2023–2024 роках грузинська сторона зверталася до українських компетентних органів щодо 151 випадку підтвердження громадянства людей із числа раніше засуджених³².

Питання повернення на територію України людей, які були депортовані на територію РФ після початку широкомасштабного вторгнення, могла вирішити Постанова КМУ від 21 жовтня 2022 року № 1201 «Про реалізацію експериментального проекту щодо оформлення на території України посвідчення особи на повернення в Україну»³³, яка діяла один рік, та не була продовжена. Запроваджена експериментальна процедура оформлення й видачі посвідчення на повернення в Україну передбачала можливість отримати таке посвідчення за зверненням в Україну одного з батьків або законного представника щодо неповнолітньої особи, чи члена сім'ї — щодо повнолітньої особи, яка перебуває за межами України. Порядком передбачено, що у випадках, коли депортована людина не має родини, інших близьких або законних представників, посвідчення на повернення може оформлюватися за офіційним зверненням Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій до Державної міграційної служби³⁴. Після отримання цього посвідчення громадяни України могли повертатись в Україну через треті країни.

Проте в квітні 2023 року була ухвалена Постанова КМУ від 18 квітня 2023 року № 339³⁵. Пункт 5 цієї Постанови вносив застереження, що ДМС оформлює посвідчення особи на повернення в Україну відповідно до Постанови КМУ № 1201 депортованим після 24 лютого 2022 року на територію держави-агресора громадянам України або тим, хто визнані Україною особами без громадянства, або особам без громадянства, які постійно проживають в Україні, **свободу пересування яких не обмежено чи не було обмежено**, зокрема, на території держави, яка визнана державою-агресором, і яких змусили залишити або покинути місце проживання через виселення або інші

32 Відповідь на запит до Посольства України в Грузії № 6135/19-194/501/3-161486 від 29.11.2024.

33 Постанова Кабінету Міністрів України № 1201 від 28 грудня 2022 року «Про затвердження Порядку організації і проведення заходів із забезпечення прав осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, на період тимчасової окупації території України»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-2022-%D0%BF#Text>

34 Експеримент від уряду: шанс для депортованих українців повернутися додому / ZMINA, 14.11.2022: <https://zmina.info/columns/eksperyment-vid-uryadu-shans-dlya-deportovanyh-ukrayincziv-povernutysya-dodomu1/>

35 Постанова Кабінету Міністрів України № 339 від 12 квітня 2023 року «Про затвердження Порядку організації і проведення заходів з безпеки осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, на період тимчасової окупації території України»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/339-2023-%D0%BF>

примусові дії з території, на якій вони законно перебували. Це унеможливило отримання громадянами України, які перебувають на території РФ в ЦТУІГ, посвідчень на повернення в Україну. Таке застереження прямо порушувало частину 2 статті 33 Конституції України та частину 2 статті 3 Протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з якими громадян України не може бути позбавлено права в'їзду на територію України.

В окремих випадках, зокрема через пункт пропуску «Колотилівка-Покровка»³⁶, було два способи виїзду: за наявності оригіналів чи фотокопій документів (що в більшості випадків неможливо, бо документи знищені або ж людей їх позбавили) або отримавши на території РФ висновок про встановлення особи іноземного громадянина, виданий територіальним органом внутрішніх справ, що пов'язано із указом Президента РФ від 29 вересня 2023 року № 734 «Про порядок в'їзду в Російську Федерацію та виїзду з Російської Федерації громадян України»³⁷.

Раніше процес отримання такого висновку тривав 30–40 днів після звільнення, але за умови завчасного подання заяви на його отримання цей процес прискорювався. В'язні, яких переводили до Керчі, подавали заяви на отримання висновку і продовжували відбувати покарання. Слід зазначити, що цей документ мав статус такого, що посвідчує особу.

Протягом очікування довідки для повернення колишні ув'язнені розміщувались в готелях або хостелах у Колотилівці чи Керчі, де витрати на проживання, харчування, купівлю засобів гігієни покривали ГО «Russia Behind Bars» та ГО «Захист в'язнів України», які також забезпечували телефонний зв'язок і харчування.

2.3. Відсутність фінансової можливості оплатити повернення в Україну

Українська держава не забезпечує механізмів фінансової підтримки для покриття витрат, пов'язаних із поверненням громадян на батьківщину. Це стосується як оформлення документів, так і підтримки у період інтеграції після звільнення. Відсутність фінансування створює значний бар'єр для людей, які повертаються, оскільки вони часто залишаються без засобів до існування, доступу до медичних послуг та базової правової допомоги.

Колишні ув'язнені, які очікують можливості повернення на батьківщину, часто змушені тривалий час перебувати на території іншої держави (наприклад, у транзитній зоні чи поблизу кордону). Відсутність фінансової підтримки змушує їх звертатись за покриттям витрат на проживання, харчування, а також можливих витрат на транспорт до громадських організацій. Більшість таких людей опиняються у вкрай вразливому становищі, не маючи доступу до базових засобів для існування та фінансової можливості покрити ці витрати.

36 6 серпня 2024 року пункт пропуску «Колотилівка-Покровка» припинив роботу, повернення через нього станом на 1 січня 2025 року неможливе.

37 Федеральний закон от 14.11.2022 г. № 438-ФЗ «О внесении изменений в Федеральный закон "О гражданстве Российской Федерации"»: <https://www.kremlin.ru/acts/bank/49839>

2.4. Внесення колишніх ув'язнених до реєстрів SIS

Окрім цього, колишніх ув'язнених вносять до інформаційної системи Schengen Information System (SIS), яка містить дані осіб, які будь-коли в'їжджали на територію країн Шенгенської зони й мали проблеми з законом. Як наслідок, люди не можуть виїхати за межі України.

Одним із таких випадків є ситуація з колишньою українською ув'язненою, яка відбувала покарання у в'язниці в Маріуполі під час окупації міста російськими військами. Після завершення терміну покарання вона повернулася на підконтрольну Україні територію. Згодом пані Гетьман мала намір виїхати до Німеччини, де проживають її чоловік і син, обравши маршрут через Польщу. Проте спроби перетнути польський кордон виявилися невдалими: їй двічі відмовили у в'їзді. За словами польських прикордонників, причиною відмови стало внесення її даних до SIS німецькою стороною. Остання відмова була зафіксована 22 травня 2024 року.

Для вирішення ситуації було ініційовано звернення до польської влади, у відповідь та підтвердила, що заявниця не значиться у національних базах даних, які могли б стати підставою для заборони в'їзду. Водночас у відповіді зазначалося, що Польща не вносила інформації про заявницю до SIS, але питання про наявність у SIS її даних, які могли бути введені іншими країнами, залишається відкритим, оскільки чітких підтверджень або спростувань від польської сторони отримано не було.

РОЗДІЛ 3.

КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ ПІД ЧАС ТА ПІСЛЯ ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ

Під час та після повернення на територію України колишні ув'язнені стикаються з низкою додаткових проблем, зокрема: дискримінацією, відсутністю матеріальної підтримки з боку держави, відсутністю процедур з отримання відповідних документів, затриманнями для подальшого відбування покарання тощо.

3.1. Затримання для подальшого відбування покарання

Однією з найбільших проблем, з якими стикаються ув'язнені після повернення в Україну, є **затримання для подальшого відбування покарання**. Після депортації громадян України на територію РФ місцеві суди або суди, що перебували на ТОТ України, переглядали залишок покарання, іноді залишаючи його без змін або навпаки — зменшуючи строк покарання, що залишилося відбути. За інформацією Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України, з 24 лютого 2022 року після повернення на підконтрольну територію України було затримано та поміщено до установ виконання покарань 39 засуджених осіб (станом на 22.11.2024), які відбували покарання в установах на тимчасово окупованих територіях України, але не змогли відбути його у повному обсязі через збройну агресію РФ проти України³⁸.

Така ситуація виникла через правову колізію: російська сторона змінила умови виконання вироку, але українське законодавство не враховує цього як підставу для звільнення. В результаті депортовані в'язні фактично «покарані двічі». Такі випадки ускладнюються відсутністю єдиного правового механізму врегулювання статусу цих осіб, що викликає юридичну й адміністративну плутанину. Для вирішення цієї колізії Департамент з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України надіслав лист-вказівку, в якому зазначено, що для забезпечення виконання вироків щодо осіб, які відбували покарання на тимчасово окупованій території України та не завершили його через збройну агресію, установам виконання покарань надано зразок клопотання. Це клопотання дозволяє звертатися до суду для вирішення питань щодо зарахування строків покарання, зокрема часу утримання на непідконтрольній території чи в РФ.

У судовій практиці вже були прецеденти, коли українські суди за клопотанням установ виконання покарання під час перерахунку строку відбування покарання враховували як рішення російських та окупаційних судів, так і документи, видані на ТОТ України. Наприклад, людині після окупації Херсону постановою Керченського

38 Відповідь на запит до Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України від 29.11.2024.

міського суду Республіки Крим від 07 грудня 2023 року було переглянуто покарання та зменшено його з 4 років 6 місяців до 2 років 7 місяців позбавлення волі з відбуванням покарання в колонії — поселення. У зв'язку із таким перерахунком кінець строку покарання припав на 12 січня 2024 року. Під час винесення ухвали Ковпаківським районним судом міста Суми 09 січня 2024 року суд зарахував у строк відбуття покарання період з 12 липня 2019 року по 25 грудня 2023 року, визначивши початок строку відбування покарання з 30 грудня 2023 року³⁹. Аналогічне рішення ухвалене 27 травня 2024 року Казанківським районним судом Миколаївської області у справі 478/562/24⁴⁰.

Проте такі випадки потребують відповідного нормативного врегулювання з боку законодавця. Комітет з питань правоохоронної діяльності Верховної Ради України подав два законопроекти: проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів щодо забезпечення кримінальних проваджень, здійснення яких унеможливлено внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, тимчасової окупації Російською Федерацією окремих територій України» № 9579 від 17.08.2023⁴¹, та проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» № 11265 від 16.05.2024⁴².

Зміст зазначених законопроектів полягає в тому, що засуджені, які не відбули покарання через збройну агресію проти України або тимчасову окупацію, можуть бути звільнені від подальшого покарання за рішенням суду. Це не стосується засуджених до довічного позбавлення волі або за вчинення злочинів проти основ національної безпеки, миру і міжнародного правопорядку, якщо з моменту вироку пройшли строки, визначені законодавством. Крім цього, до відбутого строку покарання суд враховував би строк, відбутий в установленому законом порядку, та строк з дня, коли виконання в установленому законом порядку унеможливлене внаслідок збройної агресії проти України, тимчасової окупації окремих територій України, до дня повернення особи на територію України під загальною юрисдикцією України. Однак наразі жоден з цих законопроектів не ухвалений (№ 11265 — прийнятий за основу, а № 9579 — наданий для ознайомлення), і проблема досі залишається невирішеною.

39 Ухвала Ковпаківського районного суду міста Суми у справі №592/212/24 від 09.01.2024: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116258763>

40 Ухвала Казанківського районного суду Миколаївської області у справі № 478/562/24 від 27.05.2024: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119326183>

41 Проект Закону України № 9579 від 17.08.2023 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів щодо забезпечення кримінальних проваджень, здійснення яких унеможливлено внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, тимчасової окупації Російською Федерацією окремих територій України»: <https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-vnesennya-zmin-do-kriminalnogo-kodeksu-ukraini-kriminalnogo-protsesualnogo-kodeksu-ukraini-ta-inshikh-zakonodavchikh-aktiv-shchodo-zabezpechennya-kriminalnikh-prova>

42 Проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану»: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44217>

3.2. Дискримінація на російсько-українському кордоні

На пункті пропуску «Колотилівка-Покровка», який припинив працювати у серпні 2024 року, діяв волонтерський гуманітарний центр, що пропонував безкоштовну психологічну, юридичну та гуманітарну допомогу громадянам України⁴³. Втім, доступ до цих послуг для людей, які були звільнені з місць позбавлення волі, на практиці був обмежений. Це обмеження створювало значні труднощі для повернутих людей, які опинилися без доступу до життєво важливих послуг у критичний момент — під час перебування на кордоні. Відсутність психологічної підтримки, юридичних консультацій і гуманітарної допомоги посилювали їхню вразливість, враховуючи досвід ув'язнення та депортації.

Численні скарги, які ГО «Захист прав в'язнів України» направляла до Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, не призвели до змін. Попри наявність чітких ознак порушення прав цих людей, звернення не мали впливу на політику чи практику надання допомоги. Ситуація стала змінюватися після зустрічі з представником Уповноваженого з прав людини у Сумській області, в результаті якої колишні в'язні почали отримувати належну підтримку (місце для ночівлі у шелтерах та харчування).

Ці позитивні зміни є важливим кроком у забезпеченні справедливого ставлення до колишніх ув'язнених, які повертаються в Україну. Проте залишаються проблеми, які вимагають подальшого вирішення. Необхідно надати постійний доступ до всіх видів допомоги для повернутих осіб, незалежно від їхнього минулого, та запобігти повторенню дискримінації. Також слід продовжувати моніторинг ситуації та співпрацю з державними структурами і правозахисними організаціями, щоб гарантувати дотримання прав цих людей і забезпечити їм гідну підтримку.

3.3. Відсутність фінансової та житлової підтримки

Ув'язнені, які повертаються після незаконної депортації, стикаються з низкою проблем, що значно ускладнюють їм адаптацію в Україні. Передусім, вони часто не мають можливості отримати будь-яку **фінансову допомогу**, яка надається іншим постраждалим від окупації чи війни. Це пов'язано з відсутністю належної документації, бюрократичними перешкодами та прогалинами в нормативній базі, яка не враховує їхнього специфічного статусу.

Для осіб, які були позбавлені особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, передбачена процедура отримання допомоги після встановлення відповідного факту.

Встановлення факту позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України регулюється чинним законодавством, зокрема Постановою Кабінету Міністрів України № 2010 від 20 грудня 2021 року⁴⁴. Механізм реалізації цього

43 Щодня більше сотні українців повертаються на підконтрольну територію України через єдиний пункт пропуску Покровка — Україна, Колотилівка — РФ / KrasNews, 02.11.2023: <https://surl.li/mymknv>

44 Закон України від 26.01.2022 № 2010-IX «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2010-20#Text>

процесу передбачає звернення постраждалої особи або її законного представника до уповноваженого органу, яким визначено Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України⁴⁵. До звернення додаються документи, що підтверджують факт незаконного позбавлення свободи. Такими доказами можуть бути: матеріали офіційних розслідувань, довідки від правоохоронних органів, протоколи, медичні висновки або свідчення очевидців. Утім, ця процедура на практиці не працює для колишніх ув'язнених, попри встановлений факт їхньої депортації на територію РФ.

У рамках надання допомоги постраждалим, Міжнародною організацією з міграції (МОМ) передбачена грошова допомога в розмірі 10 800 грн. Під час перетину кордону через пункт «Колотилівка-Покровка» всіх громадян реєстрували для отримання цієї допомоги. Однак наші співгромадяни, які повернулися через цей пункт, стикнулися з дискримінацією: їх не реєстрували на виплати до моменту, поки не були подані численні скарги до Міністерства інтеграції, МОМ та ООН. Тепер реєстрація на виплати ведеться для людей, які перетинають гуманітарний коридор через Білорусь. Проте, для тих, які повертаються через Грузію, реєстрація на допомогу складна. Як пояснили відповідальні органи, це можна зробити лише під час перетину кордону, однак більшість засуджених повертаються через Кишинів і Одесу, де відсутні волонтерські пункти на перетині кордону. Як результат, ці люди позбавлені можливості отримати зазначену допомогу.

У контексті визначення статусу зниклих безвісти за особливих обставин, органи внутрішніх справ надають витяги з реєстрів лише за умови наявності доказів, таких як офіційні заяви родичів з підтвердженням факту зникнення. Водночас є випадки відмови в наданні витягів особам, які вже повернулися в Україну та самостійно подали запит до Міністерства внутрішніх справ або Офісу Омбудсмана, попри наявність доказів зникнення⁴⁶. Ці відмови часто обґрунтовують необхідністю додаткових перевірок або відсутністю належних доказів з боку заявників, що ускладнює отримання витягів і затягує процес реєстрації статусу зниклих.

Питання житла — одна з найгостріших проблем для людей, які постраждали внаслідок збройної агресії проти України, зокрема, повертаються після незаконної депортації. Багато з них втратили домівки через руйнування, окупацію чи неможливість повернення до небезпечних територій. Тимчасова окупація територій, де проживали звільнені, ще більше ускладнює пошук місця проживання, адже більшість не можуть повернутися додому через небезпеку або повне знищення житла. Це призводить до соціальної дезадаптації, підсилює економічні труднощі та створює значний бар'єр для інтеграції в суспільство. Програми державного чи міжнародного забезпечення житлом часто недоступні для таких людей через дискримінацію або адміністративні перепони. Особливо гостро стоїть проблема відмови у наданні тимчасового житла чи притулку в шелтерах, що лише погіршує і без того складне становище колишніх ув'язнених.

45 З 1 січня 2025 року таким уповноваженим органом є Міністерство розвитку громад та територій.

46 Відповідь МВС на звернення № 17172024 від 09.12.2024; Відповідь Офісу Омбудсмана на звернення від 16.12.2024.

3.4. Невиконання ДКВС зобов'язань щодо видавання довідки про звільнення

Невиконання ДКВС зобов'язань щодо видавання довідки про звільнення та її передання до поліції має серйозні наслідки для людей, що повертаються з місць позбавлення волі.

Відповідно до наказу Міністерства юстиції України⁴⁷, правові підстави для видавання довідки про звільнення особи визначаються на основі звірки даних про строк покарання, що містяться в судових рішеннях, особових справах засуджених, а також облікових і контрольно-строкових картках. Процедура видавання довідки — частина комплексного процесу, що включає перевірку та підтвердження правильності обчислення строку відбування покарання, а також виконання рішень суду щодо умовно-дострокового звільнення, скорочення строку покарання або заміни покарання. Довідку про звільнення оформлює відповідний підрозділ установи після підтвердження строку покарання й відповідності документів, що засвідчують звільнення. Її підписує начальник установи та керівник підрозділу, з наклеюванням фотокартки засудженого.

Хоч у самому наказі і не надано переліку підстав для відмови від видавання такої довідки, можна зробити висновок, що відмова може бути обґрунтована невиконанням людиною умов звільнення, зокрема, умов дострокового або умовного звільнення, відсутністю необхідних документів або наявністю інших обставин, таких як незавершеність виконання покарання чи порушення правил відбування покарання.

Проте у випадках із незаконно депортованими ув'язненими таку довідку не видають через брак інформації про їх звільнення, що обумовлене відсутністю правової процедури врахування відбутого на території РФ чи тимчасово окупованих територіях України залишку покарання. Відсутність такої довідки фактично позбавляє можливості офіційно підтвердити свій статус звільненого, що ускладнює доступ до важливих державних послуг, зокрема медичної допомоги, фінансової підтримки та реабілітаційних програм. Це має такі наслідки:

- призводить до затримок або відмов у наданні соціальних гарантій;
- створює випадки, коли органи правопорядку не мають актуальної інформації про статус таких осіб;
- ускладнює процедуру реєстрації особи, її проходження через адміністративні процедури й отримання інших необхідних документів;
- сприяє соціальній ізоляції та дискримінації звільнених;
- ускладнює їх адаптацію та інтеграцію в суспільство.

⁴⁷ Наказ Міністерства юстиції України від 08.06.2012 № 847/5 «Про затвердження Інструкції про роботу відділів (груп, секторів, старших інспекторів) контролю за виконанням судових рішень установ виконання покарань та слідчих ізоляторів»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0957-12#n544>

3.5. Проблема визнання правового статусу потерпілої від депортації особи

З огляду на те, що незаконна депортація може становити військовий злочин та/або злочин проти людяності, важливим правовим аспектом забезпечення прав є реалізація права на відшкодування шкоди та, власне, набуття людиною статусу потерпілого.

Згідно з міжнародним правом, держава чи сторона конфлікту, яка вчинила незаконну депортацію, несе відповідальність за відшкодування матеріальних та нематеріальних збитків. Це включає компенсацію за втрачене майно, за порушення життєвих зв'язків, за моральну шкоду й інші негативні наслідки депортації. Основні принципи і керівні положення ООН щодо права на компенсацію, реабілітацію та гарантії неповторення⁴⁸ визначають, що потерпілі повинні мати доступ до ефективних засобів правового захисту, які включають реституцію та реабілітацію. Відповідальність за компенсацію може покладатися на державу-агресора, що передбачає використання її активів, заморожених у результаті міжнародних санкцій.

Українське законодавство не містить окремих нормативно-правових актів або положень закону, якими б встановлювались особливості визнання потерпілими від вчинення злочину проти людяності ув'язнених. Безумовно, неможливо оминати увагою той факт, що на момент вчинення злочину особа перебуває у статусі такої, що відбуває покарання, вона наділена правами і на неї покладено обов'язки, визначені законодавством України. Водночас це не виключає можливості цієї людини бути потерпілою в іншому кримінальному провадженні.

У разі вчинення проти таких людей воєнного злочину надання їм статусу потерпілого має відбуватись у загальному порядку. Враховуючи положення статті 55 Кримінального процесуального кодексу України, особа, зокрема і та, яка відбувала покарання на момент вчинення проти неї воєнного злочину — незаконної депортації, має бути визнана **потерпілою** від його вчинення, і держава має вжити заходів щодо належної процедури досудового розслідування та судового розгляду цього факту, присвоєння статусу потерпілої від воєнного злочину особи та забезпечення реінтеграції та ресоціалізації в суспільство.

Однією з основних причин, чому ув'язнені, депортовані на територію РФ, не визнаються потерпілими від злочину незаконної депортації, є відсутність підтвердження факту цього злочину з боку відповідних органів. На практиці, державні інституції, зокрема правоохоронні органи, часто не фіксують або не визнають фактів депортації, що ускладнює подальше визнання жертв потерпілими від воєнного злочину. Внаслідок цього створюється правова невизначеність, що позбавляє потерпілих можливості скористатися правом на відшкодування та реабілітацію, адже без офіційного визнання факту злочину неможливо провести належний юридичний процес, спрямований на захист їхніх прав.

48 Resolution adopted by the General Assembly on 16 December 2005, Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2021-08/NO549642.pdf>

ВИСНОВКИ

Нааявні глибокі проблеми, пов'язані з незаконною депортацією українських ув'язнених на територію РФ: щодо них скоєні численні воєнні злочини, зокрема депортація, катування та жорстоке поводження, утримання в неналежних умовах, обмеження доступу до гуманітарної, медичної і правової допомоги, а також відсутність доступу до інформації про їхні права.

Значну кількість людей звільнили без документів, які посвідчують особу та належність до громадянства України, що унеможливило як їхнє легальне перебування у РФ, так і повернення в Україну. Багато колишніх ув'язнених одразу після звільнення були повторно затримані через звинувачення в порушенні міграційного законодавства РФ та утримувалися в ЦТУІГ, де умови перебування були неналежними: тісні приміщення без вентиляції, відсутність можливості виходу на прогулянки, нестача їжі та відсутність будь-якої правової підтримки.

Ускладнене також і повернення ув'язнених. Їхні маршрути часто проходять через треті країни, такі як Грузія чи Латвія, що супроводжується значними витратами, тривалими процедурами ідентифікації тощо. У багатьох випадках колишні ув'язнені стикалися з дискримінацією у транзитних країнах, а також із відсутністю гуманітарної допомоги, включно з базовим харчуванням і медичною допомогою. Після повернення в Україну колишні в'язні часто залишалися без державної підтримки: доступу до тимчасового житла, фінансової допомоги та реабілітаційних програм.

Проблеми з адаптацією в Україні ускладнені й бюрократичними перепонами. Зокрема, через відсутність довідок про звільнення від ДКВС ці люди не могли підтвердити свій статус депортованих ув'язнених, що обмежувало доступ до медичних, соціальних та юридичних послуг. У деяких випадках їх затримували для подальшого відбування залишку покарання, що стало наслідком правової неврегульованості статусу депортованих ув'язнених. Брак законодавчих механізмів для визнання часу, проведеного у РФ чи на тимчасово окупованих територіях, як завершення строку ув'язнення, створював додаткові утруднення.

Отже, проблеми, пов'язані із незаконною депортацією ув'язнених, їхнім примусовим триманням у РФ та питаннями, які виникають у процесі повернення й реінтеграції, мають системний характер. Задля того, щоб сприяти їхньому розв'язанню, наводимо нижче низку рекомендацій національним органам влади.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

- 1.** Повернення депортованих громадян України, іноземців і осіб без громадянства, які на законних підставах проживали на території України, та станом на початок широкомасштабної збройної агресії перебували в місцях несвободи, має стати частиною пункту 4 Формули Миру Президента України. Відповідно повинні відбуватися перемовини щодо пошуку системного рішення задля повернення з території РФ ув'язнених українських громадян, незаконно депортованих з території України до РФ, а також громадян України, яких утримують у ЦГУІГ. Має бути розроблена ad hoc процедура повернення колишніх в'язнів за посередництва Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, що передбачатиме чітку процедуру верифікації осіб і співпрацю із закордонними дипломатичними установами для видавання тимчасових документів.
- 2.** Для громадян України, депортованих на територію РФ, має бути забезпечена ефективна процедура оформлення посвідчення на повернення. Вона може бути запроваджена через експериментальний урядовий проєкт із забезпеченням оформлення таких документів на території України.
- 3.** У разі перебування громадян України в буферній зоні на кордоні із третіми країнами (Грузія, Латвія) закордонні дипломатичні установи України мають забезпечити невідкладну процедуру ідентифікації особи для скорочення часу перебування в цій зоні.
- 4.** На національному рівні має бути забезпечений прозорий механізм врахування строку покарання, який особа, що була депортована, відбула в місцях несвободи на території РФ, зокрема в ЦГУІГ, а також строку, необхідного для прибуття на кордон з Україною, перебування в дорозі та буферній зоні. Для цього доцільно розробити й ухвалити відповідний Закон.
- 5.** Міністерству юстиції слід розробити та забезпечити реалізацію програми підтримки громадян України, яка має включати забезпечення тимчасового житла, базового харчування, медичної допомоги, а також психологічної підтримки для реабілітації осіб, які були депортовані, зазнали катувань чи інших форм насильства.
- 6.** Розробити методичні рекомендації для органів правопорядку та ДКВС щодо алгоритму доказування і встановлення факту незаконної депортації особи, адже наразі відсутність однозначного тлумачення критеріїв та навчання з їх застосування на практиці в окремих випадках призводить до відсутності констатації такого факту і, відповідно, позбавлення потерпілих соціальних гарантій та допомоги.

